

Enver Paşa ve Azerbaycan Türklerinin Karşılıklı Hassasiyetleri Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation on The Mutual Sensitivity of Enver Pasha and Azerbaijan Turks

Kübra TATLISU ÇAĞAN*

* Bağımsız Araştırmacı.

0000-0002-8491-4023

Sorumlu yazar |
Corresponding author:
Kübra Tathsu Çağan

E-posta | E-mail:
kubratatlisu4@gmail.com

Başvuru | Submitted: 02.09.2025

Revizyon Talebi |
Revision Requested:
20.10.2025 | 19.11.2025

Son Revizyon |
Last Revision Received:
28.11.2025

Kabul | Accepted:
20.12.2025

Atıf | Citation: Tathsu Çağan, K. (2025). Enver Paşa ve Azerbaycan Türklerinin Karşılıklı Hassasiyetleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi*, 8 (1), ss. 15-36. <https://doi.org/10.53425/madergisi.1776792>

ISSN: 2667-4459
E-ISSN: 2667-7911

Özet: Yirminci yüzyılın başlarından itibaren Kafkasya siyasetinde önemli bir yer tutan Enver Paşa, siyasetinin ve askerliğinin yanında bu coğrafyanın edebiyatına da konu olmuştur. Çarlık Rusya döneminde askerlikten özellikle uzak tutulan Azerbaycan Türklerinin teşkilatlanma yetenekleri bu sebeple gelişmemiş, Rus asimilasyon ve emperyalizminin yoğun olduğu bu dönemde Azerbaycan Türkleri Osmanlı Devleti'ni kurtarıcı olarak görmüştür. İttihat ve Terakki Cemiyeti mensubu olduğu ilk zamanlardan itibaren Enver Paşa, kendi ideolojisi olan Türkçülük-Turancılığın da etkisiyle Kafkasya Türkleri ile yakından ilgilenmekteydi. Özellikle Harbiye Nazırı olduğu 1914 yılından Birinci Dünya Savaşı'nın bittiği 1918 yılına kadar Enver Paşa, Kafkasya Türklerine yardım etmeyi ihmal etmemiş ve Kafkas İslam Ordusunu kurarak komutanlıklarına Halil ve Nuri Paşaları geçirmiştir. Bakü, Gence, Esgeran gibi birçok Türk şehrinin Bolşevik ve Ermeni istilasından kurtarılmasını sağlayan Kafkas İslam Ordusu ve komutanları için edebiyat sahnesinin perdesi aralanmıştır. Bilhassa Azerbaycan Türkleri gerek o dönemde gerek yakın tarihte gerekse yıllar sonra güncel hayatta Enver, Nuri ve Halil Paşalara hürmetlerini sunmuş ve sunmaya devam etmektedir. Dramlarda, şiirlerde, ağıtlarda, marşlarda ve daha birçok edebî eserde adı geçen Paşaların güncel hayatta da karşılık bulduğu anma törenleri gibi alanlar mevcuttur. Bu çalışmada, Enver Paşa'nın Kafkasya coğrafyasında bilhassa da Azerbaycan Türkleri tarafından gördüğü hürmet, önce tarihsel kökenine dayanmak suretiyle edebî ve güncel hayat örnekleriyle incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Enver Paşa, Kafkasya, Azerbaycan, Kafkas İslam Ordusu, Edebiyat.

Abstract: Enver Pasha, who had occupied a prominent place in Caucasian politics since the early twentieth century, became a subject of literature in the region, in addition to his political and military work. As a result of being kept away from military service during the Tsarist Russian era, the organizational skills of Azerbaijani Turks did not improve. During the reign of Tsarist Russia when a period of intense Russian assimilation and imperialism, Azerbaijani Turks viewed the Ottoman Empire as a savior. Enver Pasha, who had a Turkist-Turanist view, was interested in the Caucasian Turks since the time he was a member of the Union and Progress Party. Enver Pasha did not neglect to help the Turks of the Caucasus, especially from 1914, when he was the Minister of War, until the end of World War I in 1918. He established the Caucasus Islamic Army and appointed Halil and Nuri Pashas to command the army. The Caucasus Islamic Army was the army that saved many Turkish cities such as Baku, Ganja, Esgeran from the Bolshevik and Armenian invasion. The curtain of the literary scene was opened for the commanders of this army. Especially the Azerbaijani Turks, both at that time, in recent history and years later in daily life, paid and continue to pay their respects to Enver, Nuri and Halil Pashas. Pashas, whose names are mentioned in literary works such as dramas, poems, marches, etc., have become the subject of commemoration ceremonies in daily life. In this study, the respect shown to Enver Pasha by the Azerbaijani Turks was examined with examples from literary and contemporary life, based on its historical roots.

Keywords: Enver Pasha, Caucasia, Azerbaijan, Caucasus Islamic Army, Literature.

Giriş

Enver Paşa, 1881 yılının Kasım ayında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. (Turlybek, 2013). Bayındırlık'ta inşaat teknisyeni Ahmet Bey ile Ayşe Dilara Hanım'ın oğlu ve (Kösoğlu, 2023) altı kardeşin en büyüğü olup ailesi Manastırlı Gagavuz Türklerindedir. Altı yaşına kadar bazı mahalle mekteplerinde eğitim hayatına başlayan Enver Paşa, Fatih İbtidai Mektebi'nin ikinci senesindeyken babasının Manastır'a tayininin çıkması üzerine 1893'te Askerî Rüştîye'ye (askerî ortaokul) kaydolmuş; burada ilk eğitimini tamamladıktan sonra 1897'de Mekteb-i İdadi'de (askerî lise) eğitimine devam etmiştir. Daha sonra Mekteb-i Harbiye-i Şahane'de (günümüzdeki Kara Harp Okulu) eğitimine devam eden Enver Paşa (Turlybek, 2013) buradan ikinci olarak mezun olmuştur (Aydemir, 1983).

Harbiye'den mezun olduğu 1902 yılından Birinci Dünya Savaşı'nın bittiği 1918 yılına kadar resmî olarak 16 yıl Osmanlı Devleti'nin hizmetinde bulunmuştur. İlk askerî tecrübesini Manastır-Makedonya'da çete savaşlarında verdiği mücadelelerde edinmiştir. İsmi özellikle 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı ile duyuran Enver Paşa, bu olaydan sonra birçok coğrafyada isminden söz ettiren bir asker olmuştur (Turlybek, 2013). Hem eğitim hayatında hem askerlik kariyerinde başarı hırsları ile öne çıkan Enver Paşa, nihayetinde Osmanlı Devleti Harbiye Nazırı olmuştur. Bu makamda iken ordunun modernleştirilmesini sağlamış, Prusya stilini Osmanlı ordusuna uyarlamıştır (Civgin, 2023).

Birinci Dünya Savaşı'na girilmesi konusunda inisiyatif alan Enver Paşa ve çevresi, dünyadaki dengelerin değiştiğinin farkındadır ve Rusya'nın da sahalarda olduğu bu coğrafyada varoluş mücadelesi vermek için savaşa girmiştir (Çavdar, 1991). Savaş, yer yer lehte sonuçlansa da Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu devletler bloğu savaşı kaybetmiştir. Enver Paşa ise arkadaşlarıyla beraber çıktığı bu yolun sonunda sorumlu ve yenik bir lider olarak Anadolu'ya geri dönmek niyetiyle 1-2 Kasım 1918 gecesi evinden ve akabinde ülkeden ayrılmıştır (Kösoğlu, 2023). Fakat Paşa'nın Anadolu'ya geri dönmesi mümkün olmadığı için kendisine başka bir yol çizmiştir. Anadolu'dan ayrılan ve Kasım 1918 ile Ağustos 1920 arası tarihlerde sırasıyla İstanbul, Berlin ve Moskova şehirlerinde bulunan Enver Paşa (Yamauchi, 1995) bundan sonraki hayatını Kafkasya'da geçirmiş; burada Basmacı Hareketi'ne katılmıştır. Bunu gerçekleştirebilmek için Buhara'ya yolculuk yapan Enver Paşa, Buhara milliyetçisi Basmacıları bir cephede birleştirmek ve bu birleşimi tüm Türkistan adına Rusların aleyhinde uygulamak için çabalamıştır. Orta Asya'daki Türk halklarını Rus boyunduruğundan kurtarmak, onlara muhtariyet ve mümkünse tam bağımsızlık kazandırmak amacıyla çıktığı bu yolda her ne kadar Doğu Buhara'nın tümünü kurtarmayı başardıysa da tam olarak amaçladığını elde edemeyen (Civgin, 2023) Enver Paşa, 4 Ağustos 1922'de Ruslara karşı çarpışırken hayatını yitirmiştir (Aydemir, 1985). Tacikistan'ın Belcivan kasabasının Çegan Tepesi'nde toprağa verilen Enver Paşa'nın naaşı Süleyman Demirel döneminde 1996'da kendisine iade-i itibar verilerek Türkiye'ye getirilmiş ve İstanbul'da Abide-i Hürriyet Tepesi'ne defnedilmiştir (Türk, 2015).

Bu çalışmada Enver Paşa'nın Osmanlı Devleti'nde Harbiye Nazırı iken kurduğu Kafkas İslam Ordusuna, bu ordunun gerçekleştirdiği mücadelelerden en yoğunu olan Bakü ve Gence harekâtlarına, Paşa'nın Orta Asya coğrafyasındaki emellerine, bugün Azerbaycan Türklerinin düne istinaden Enver Paşa'ya sunduğu hürmete, sunulan hürmetin bir sonucu olarak ortaya çıkan edebî eserlere ve güncel haberlere kısaca Azerbaycan'ın etkilendiği Enver Paşa bağlantılı önemli olaylara yer verilmiştir. Makalenin temel hedefi Enver Paşa'nın Azerbaycan yurduna verdiği önemi ve bugün Azerbaycan Türklerinin Enver Paşa'ya gösterdiği hürmeti, Paşa'nın o dönemki biyografisiyle harmanlayarak ortaya çıkarmaktır. Bu makalede, daha önce ismine onlarca eser yazılan *Enver Paşa* başlığına yeni bir araştırma, yeni bir değerlendirme getirmek amaçlanmıştır. Çalışmada, Enver Paşa'nın Azerbaycan topraklarına ve milletine gösterdiği değere karşılık Azerbaycan Türk milletinin Paşa'ya gösterdiği hürmet; tarihsel, edebî ve güncel örneklerle incelenmiştir.

Tarihsel Süreçte Azerbaycan, Osmanlı Devleti ve Enver Paşa

Yüzlerce yıldır Türk hükümdarların yönettiği hanlıklardan¹ oluşan Kafkasya bölgesi, tarih boyunca stratejik bir önem taşımış; Rusya, Osmanlı ve İran arasında anlaşmazlık konusu olmuştur (Göl, 2016). Kafkasya'da Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki mücadeleler, 17. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin gerilemeye başladığı 1800'lü yıllarda Rusya da yükselişe geçmiş ve Kafkasya'da sert bir hâkimiyet politikası gütmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti ise bu yıllarda Doğu Anadolu sınırlarına çekilmek suretiyle Türk ve Müslüman halklardan uzak kalmıştır (Yılmaz, 2008). Özellikle de bahsi geçen hanlıkların büyük kısmının 1813'te Rusya'nın hâkimiyetine girmesi ve İran'ın da buralardaki Rus hâkimiyetini tanınması² üzerine Rusya bölgedeki üstünlüğü ele geçirmiştir. Bu üstünlüğünü pekiştirmek için de bölgede Hristiyanlardan oluşan bir demografi yaratmaya çalışmış ve bu uğurda İrevan, Nahçıvan ve Karabağ Hanlıkları öncelikli olmak üzere bölgeye, İran ve Anadolu'dan gelen Ermenileri yerleştirmeye başlamıştır (Memmedova, 2013).

Bölgede hâkimiyetinin tanınmasının verdiği rahatlıkla ciddi bir asimilasyon politikasına girişen Rusya, hâkimiyetini kesinleştirmek yolunda Rusçayı da ortak dil olarak kabul ettirmiştir. Baskı ve asimilasyon altındaki Türk ve Müslüman halk bu politikalara karşı çıkmış, Rus emperyalizmini kabul etmek istememiştir (Yılmaz, 2008). Bölge halkının direnişiyle karşılaşan Ruslar ise burada başka bir politika daha izlemiş ve bölge halkından bir diğeri olan Ermenileri, bölgedeki Türklere karşı kışkırtmaya başlamıştır. Çünkü dönemin Rus Çarı II.

¹ Bahsi geçen Türk hanlıkları: Lenkeran, Derbend, Kuba, Revan, Şirvan (Bakü), Şeki, Karabağ, Gence, İrevan ve Nahçıvan'daki hanlıklardır (Göl, 2016).

² 1804-1812 İran-Rusya Savaşı sonunda iki devlet arasında 1813'te Gülistan Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Azerbaycan ikiye bölünmüş, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuzey kısmındaki Rus hâkimiyeti İran tarafından kabul edilmiştir. Gülistan Antlaşması ile ayrıca Bakü, Gence, Karabağ, Kuba, Şeki, Lenkeran ve Şirvan hanlıklarının arazileri de Rusya'ya bırakılınca Rusya ilk defa Hazar Denizi'nde donanma bulundurma hakkı elde etmiştir. Fakat İran daha sonra bu durumdan rahatsız olmuş ve ikinci kez Rusya ile savaşa gitmiştir. 1828'de gerçekleşen ikinci İran-Rusya Savaşı ise Türkmençay Antlaşması ile sona ermiştir. Bu antlaşma Azerbaycan'ın bulunduğu coğrafyanın bugünkü hâliyle ikiye bölünmesine sebep olmuştur çünkü İran, Türkmençay Antlaşması ile bölgedeki Rus hâkimiyetini tanımıştır (Özdemir, 2020).

Nikolay, dış politikada Balkanlardan sıcak denizlere ilerleyememiş ve bunu telafi etmek için de Japonya'ya yönelmiştir (Göl, 2016). Bunun neticesinde 1905 yılında ağır Rus yenilgisi ile sonuçlanan bir Rus-Japon Savaşı yaşanmıştır. Dış politikada zor şartlar altında kalan Rusya'da yaşayan halklar, bu fırsattan istifade ederek bağımsızlık arzularını daha da bariz şekilde ortaya çıkarmaya başlamıştır. Ancak savaşta epey güç kaybeden Rusya, bağımsızlık ayaklanmalarına karşı güçlü bir tavır sergileyememiş ve bu beladan kurtulabilmek için bölge halklarını birbirine kırdırma politikasını hızlandırmıştır. Bağımsızlık arzulayan halkları birbirine düşman etme politikası izleyen Çar yönetimi *böl ve hükmet* siyasetini Kafkasya'da uygulamaya başlamış ve bunda da başarılı olmuştur. Böylece Rusya, günümüze kadar gelen Türk ve Ermeni halklarının birbirine olan nefretinin alt yapısını hazırlayan devlet olarak tarihte yerini almıştır (Yılmaz, 2008).

Rusya'nın savaşta alınan yenilgi ve uzun süren malî sıkıntıları, 1905 Rus Devrimi olarak tarihe geçen birçok köylü, asker ve işçinin ayaklanmasıyla sonuçlanan bir olaya sebep olmuştur. Yaklaşık bir ayda bastırılan bu ayaklanma sürecinde, ayaklanmaları bastırabilmek için Ruslar bahsedildiği üzere Ermenileri Azerbaycan Türklerine karşı kışkırtmış ve saldırıya geçmelerini sağlamıştır. Böylece Bakü'de 1905'te Türklerle Ermeniler arasında kanlı çarpışmalar yaşanmış; giderek büyüyen bu hâl Erivan, Nahcivan, Gence, Şuşa ve Tiflis'e de yayılmıştır. Rusların her bağımsızlık talebinde sahaya sürdüğü Ermeni siyaseti üzerine sinmesi beklenen Azerbaycan halkı sinmemiş, aksine Rusya her defasında Azerbaycan hakkında millî hislerin uyanmasına ve gelişmesine sebep olmuştur (Göl, 2016). Çünkü baskı altında olan Azerbaycan Türklerinin Rusya içinde kısmen rahatlatma ve kendilerini ifade etmeleri de yine 1905'te, Rusya'nın meşrutiyete geçmesiyle mümkün olabilmıştır. Fakat Azerbaycan Türk millî kültürü ve bağımsızlık iradesinin oluşma aşamasında Azerbaycan'ın karşısına en büyük engel olarak yine Rusya çıkmıştır. Zira bölge özellikle Bakü petroleri ve şehrin stratejik konumu nedeniyle Rusya'nın karşı koyamayacağı bir durumdadır. Özellikle Bakü bu anlamda Kafkasya'daki en önemli şehirdir. Şehirdeki petrolün etkisiyle bölgede yaşayan etnik unsurlar arasında Bakü'ye sahip çıkma, şehrin topraklarına hâkim olma yarışı mevcuttur. Burada Rusya'nın Azerbaycan Türklerine o gün için ve uzun vadede yaptığı en büyük kötülük, bölgenin demografik yapısını bozması ve Müslüman Türklerin yaşadıkları bölgelere çoğunlukla Hristiyan Ermenileri yerleştirmesi olmuştur (Altunsoy, 2019) ki o yıllardan günümüze kadar, geçmişten bugüne gelen birçok olayda ve iki etnik unsurun birbirine olan düşmanlığında dolaylı olarak Rusya etkisi bulunmaktadır.

Bu dönemde Kafkasya Türkleri, Türk-Ermeni çatışmalarının şiddetinin anlatıldığı birçok mektup yazmış; kimsesiz kalan kadınlar ve çocuklar için yardım istemiştir. Bu yaşananlar ve yardım istekleri, bölgedeki Türkler ile Osmanlı Devleti'ndeki İttihat ve Terakki Cemiyeti³

³ İttihat ve Terakki Cemiyeti, Sultan II. Abdülhamit'in baskı rejimine karşı mücadele etmek ve Osmanlı Devleti'nin çöküşünü engellemek amacıyla faaliyet gösteren gizli ihtilal komitesidir. 1908'de Meşrutiyet'in tekrar ilanından

mensuplarını birbirine yakınlaştırmıştır. İttihatçılar da 1906'da Kafkasya'daki Türklere öğüt niteliğinde bir karşı mektup yazmış ve burada “Kafkasya'da bulunan tüm Müslümanların tek noktada birleşmeleri gerektiğini” ayrıca “Lehlerle ve Yahudilerle temasa geçilerek onlardan maddi olarak faydalanılabileceğini” belirten İttihatçılar, “bölge halkından Rus hâkimiyetine karşı şimdilik alenen isyan etmemelerini, Ruslara sadıkmış gibi görünmeleri gerektiğini ve Hristiyanlıkla bir sorunlarının olmadığına dair bir izlenim yaratmaları” hususunda Kafkasya Türklerini uyarılmışlardır. Bunun da en önemli nedeni Azerbaycan Türklerinin daha fazla zarar görmesini engellemektir. İttihat ve Terakki'ye göre Türklerin Rus hâkimiyetinden kurtulmalarının önündeki engel Ermenilerdir ve bu uğurda hepsinden adeta bir ajan olmaları istenmiştir. Ayrıca İttihatçılar, Kafkasya Türklerine “dönemin padişahı Sultan II. Abdülhamit'ten de bir beklentide bulunulmaması gerektiğini” de söylemiştir. Çünkü İttihatçılara göre Sultan II. Abdülhamit, Kafkas Türklerine yardım etmeyi bir kenara bırak sadece hürriyet fikri Kafkasya'dan Anadolu Türklerine yayılmasını diye onları zor duruma bile düşürebilirdi (Göl, 2016, s. 161). Genel çerçevede bakacak olursak İttihatçı Osmanlı subaylarının Osmanlı yönetiminden bağımsız olarak 1900'lerin başından itibaren Kafkasya Türklerine yardım için çabaladıkları alenidir.

Kafkasya halkları devam eden süreçte yine bağımsızlıkları için mücadele etmiş, özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla bağımsızlık için ayaklanmalar en üst noktaya ulaşmıştır. Ruslar ise buna müsaade etmemiştir. Bu süreçte bağımsızlık arzusundan vazgeçmeyen halklardan biri de Ermenilerdir ve onlar dahi Ruslardan istediklerini elde edemeyince Avrupalı devletlere yakınlaşmıştır. Yine bölge halklarından olan Azerbaycanlı ve Dağıstanlı Türkler de Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ne yakınlaşmıştır. Burada ilgi çekici olan ise başlangıçta Osmanlı'ya güvenen halklardan birinin de Hristiyan Gürcüler olmasıdır. Onlar da bu süreçte Azerbaycanlı Türkler ve Dağıstan Türkleri gibi, Osmanlı Devleti'nin desteğini almak istemiştir. Osmanlı Devleti'nin savaşın başlarında elde ettiği zaferler, Kafkasya'daki bazı halkların Osmanlı'ya meyiletmesinde önemli etken olmuştur.

Bu yıllarda Kafkasya halkları içinde yardıma en çok ihtiyacı olan halk, Azerbaycan Türkleri olmuştur. Çünkü Çarlık yönetimi şimdiye kadar Rus idaresi altında yaşayan Türklere ilmî, askerî, ekonomik ve bürokratik sahalarda görev vermemiştir. Böylece Azerbaycan Türkleri teşkilatlanma konusunda eksik kalmış ve yerel bir ordusu da olmamıştır. Askerlikten ve teşkilatlanmadan bihaber olan Azerbaycan Türkleri bu sebeple bu dönemde en çok yardıma ihtiyacı olan halk olmuştur. Fakat bu uygulamanın tam aksine Ermeni ve Gürcüler Çarlık yönetiminde Rusya'da önemli makamlara getirilmiş ve askerlik mesleğinde de yükselerek birçok

1918'de Birinci Dünya Savaşı'nın bitişine kadar Osmanlı Devleti'nde söz sahibi olmuştur. 21 Mayıs 1305 (3 Haziran 1889) tarihinde İstanbul'da dört Askerî Tıbbiye öğrencisi (İbrahim Temo, İshak Sükûti, Abdullah Cevdet ve Mehmet Reşit ile kesin olmamak kaydıyla beşinci isim Hüseyinzâde Ali) tarafından İtalyan Carbonari Cemiyeti örnek alınarak İttihad-ı Osmanî Cemiyeti adıyla kurulmuştur. Adını ilk kez 1895 yılındaki Ermeni olayları sırasında İstanbul'da duvarlara afişler yapıştirarak ve bildiriler dağıtarak duyuran cemiyet, aynı yıl adını Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak değiştirmiştir. Cemiyetin üyeleri istibdat rejiminin yıkılmasını, 1876 Anayasası'nın tekrar yürürlüğe konmasını, Osmanlı Mebusan Meclisi'nin tekrar açılmasını ve dolayısıyla II. Abdülhamit'in bir an önce tahttan indirilmesini istemektedir (Kaymaz, 2020).

general çıkarmıştır. Ayrıca bürokraside de önemli Ermeni isimler bulunmaktadır. Çarlık Rusya'nın Ermenilere ve Gürcülere bu yardımının neticesinde Çarlık rejimi yıkıldıktan sonra Ermenilerin teşkilatlanması ve ordu kurması daha kolay olmuştur. Neticede askerlikten soyutlanmış olan ve teşkilatlanamayan Türklerin bu zaafını kullanan Ermeniler ve Ruslar, Türk unsurlara kötü davranmaya başlamıştır. Bu sebepten Kafkasya Türkleri bağımsızlıklarını kazanmak uğrunda tek çare olarak Osmanlı Devleti'ni görmüştür. Osmanlı Devleti ise bu yardım isteklerine kayıtsız kalmamış, Birinci Dünya Savaşı'na girmeden önce Kafkasya'daki olayları yakından takip etmek amacıyla bölgeye keşif birlikleri göndermiştir. Bu sayede bölgedeki Türklerle ve diğer Müslüman halklarla ilgili bilgi toplamaya başlamıştır. Bu faaliyetlerin bir sonucu olarak gelecekte bölge halkları, Bolşevik Rusya'ya karşı ayaklanmaları için teşvik edilecekti. Bu plan dâhilinde 1914'te Kafkasya Türklerine yardım uğrunda artık resmen sahneye çıkan İttihat ve Terakki mensubu Enver Paşa'nın teşvikiyle Müşir Murat Paşa'nın da katkısıyla bölgede *Türk Səhiyyə Missiyası* adında bir teşkilat kurulmuştur. Bu teşkilat aracılığıyla bölgedeki Türk ve Müslüman halklarla temas kurulmuş, İttihatçı kadrolar arasında Kafkasya'da özerk bölgelerden oluşan bir devletin Osmanlı himayesinde kurulması ve başına bir şehzadenin getirilmesi fikri gündeme gelmiştir. Bu planın bir sonraki adımı, İttihat ve Terakki'nin Kafkasya'da örgütlenmeye yönelmesi olmuş; bu kapsamda Hasan Ruşen, propaganda ve teşkilatlanma faaliyetlerinde öne çıkan isimlerden biri hâline gelmiştir. Bu yapılarla, Kafkas halklarından oluşan özel çetelerin oluşturulması amaçlanmış ve Dağıstan'dan gelen Avarlar ile Çeçenler de bunlara dâhil edilmiştir. Nihayetinde bölgede Gürcülerin ve Kürtlerin de katılacağı büyük bir ayaklanmanın başlatılması ve örgütlü bir halk milisinin kurulması kesin olarak kararlaştırılmıştır. Fakat Avrupalı devletlerin karşı emri ve Gürcülerin Osmanlı'ya tam anlamıyla güvenmemesi sebepleriyle istenilen sonuçlar elde edilememiştir. Geline nokta Osmanlı liderliğinde bölgede isyan çıkartmak planı başarısız olunca başka alternatifler aranmaya başlanmıştır (Yılmaz, 2008).

Birinci Dünya Savaşı'nın ve Türk-Ermeni çatışmasının devam ettiği bu süreçte, Rusya'da tıpkı 1905'te yaşanan devrim gibi dikkat çeken ve Rus dinamiklerini değiştiren başka bir devrim daha yaşanmıştır. 1917 yılında gerçekleşen Bolşevik İhtilali⁴ sırasında Rusya,

⁴ 1917 Bolşevik İhtilali olarak da bilinen Ekim Devrimi, V. Lenin'in "ekmek, barış, özgürlük" sloganı altında gelişen bir halk ayaklanmasıdır. 1905 Rus Devrimi'nin devamı niteliğinde olan bu hareket, önce Petrograd (Petersburg)'da kendini göstermiştir. Rusya'nın zaten maddi sorunlar çektiği bu dönemde bir de Birinci Dünya Savaşı'nın yaşanması ile açlık ve sefalet hâli artmış ve bu da devrimi hızlandırmıştır. Halkın Çarlık rejimine olan öfkesi artarken savaşta İngilizlerin ve Fransızların donanmalarını boğazlardan geçirerek Rusya'ya yardım edememesi de bu öfkeyi perçinlemiştir. Sadece 1915-1916 arasında geçen bir yıllık zamanda dahi üç tane savunma bakanı değiştirilmiş ve 1916-1917 kış ayında da bir milyondan fazla Rus askeri cepheden kaçmıştır. Tüm bunların nihayetinde düzenlenen bir gösteride St. Petersburg Garnizonununun 10 Mart 1917 tarihinde eylemcilere ateş açılması emrine uymaması, Çarlık rejimine bir başkaldırıdır ve ihtilale giden süreci başlatmıştır. Bunun bir sonucu olarak da 8 Mart 1917 tarihinde Petersburg'da halk örgütlenerek eylemlere başlamıştır. 12 Mart 1917'de ise işçi ve askerlerin ortak mücadelesiyle Sovyetler Birliği kurulmuş ve bu iki unsurla Duma Meclisi arasında gerçekleşen görüşmelerden sonra 14 Mart 1917 tarihinde geçici bir hükümet kurulmasına ve Çar'ın istifa ettirilmesine karar verilmiştir. Geçici hükümetin kurulmasından sonra Çar II. Nikola tahttan çekilmiş ve ortalama üç yüz yıldan bu yana devam eden Romanov yönetimi son bulmuştur (Ağır, 2019, s. 329, 333).

çevresindeki tüm unsurlara bağımsızlık vadetmiş; yalnızca Türkler değil aynı zamanda Ermeniler ve Gürcülerin liderleri de bu vaatlere inanmıştır. Çünkü bahsi geçen devrim yine Ruslar tarafından Çar ve ailesine yapılmak suretiyle rejim değişikliğine sebep olmuştu. Slav'ın Slav ile anlaşılmadığı bu dönemde verilen vaatler gerçekçi gelmiş, bu vaatlerden ve Rusya'daki iç karışıklıklardan faydalanmak isteyen Azerbaycan Türkleri, 1917'de kendilerine özerk bir devlet kurmak için harekete geçmiştir. Fakat Çarlık'tan kalma devlet politikasını değiştirmeyen Bolşevik Ruslar, Azerbaycan'ın bağımsızlığına engel olmak için Bakü ve Azerbaycan'a karşı aynı yıl şiddetli bir harekât düzenlemiştir. Bakü'deki petrol yatakları Rusların bölge üzerinde otoritesini kaybetmek istememesinin esas nedeni olmuştur. Yukarıda bahsedildiği üzere Çarlık Rusya, Azerbaycan Türklerini askerî yeteneklerini törpülemek amaçlı askerlik hizmetinden muaf tuttuğu için bölgede 1917 ve 1918'de yaşanan olaylar sırasında Ermeni ve Gürcüler çok çabuk teşkilatlanabilmiş ancak Azerbaycan Türkleri teşkilatlanırken zorlanmıştır. Bunun bir sonucu olarak Bakü kolaylıkla ele geçirilmiş, Türklere katliamlar yapılmış, Gence'de bulunan Millî Azerbaycan Kuvvetleri'ni de tehdit etmişlerdir (Göl, 2016).

Savaşın bitmesine çok az bir zaman kala 3 Mart 1918'de, Osmanlı Devleti ile Sovyet Rusya arasında Brest-Litovsk Barış Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma, Anadolu için de Kafkasya Türkleri için de bir dönüm noktası olmuştur. Antlaşma sonrasında Kafkasya'da büyük askerî ve siyasi değişimler yaşanmıştır. İç karışıklıklar yaşayan Sovyet Rusya mevcut savaşta aldığı yerleri geri vermiş; Türk-Rus sınırı, 1877-1878 Savaşı'ndan⁵ önceki sınırlara çekilmiştir; Doğu Anadolu'nun altı ila sekiz hafta içinde boşaltılması ve Ermeni çetelerinin dağıtılması istenmiştir. Her şey bu cephede aleyhteyken bir anda lehe çevrilmiş; bu gelişmenin sonucunda 28 Mayıs 1918 tarihinde Ermenistan ve Azerbaycan, bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Erivan Ermenistan'ın, Gence de geçici olarak Azerbaycan'ın başkenti olmuştur (Göl, 2016).

Devam eden savaşta zor durumda olan Azerbaycan hükûmeti, Osmanlı ordusundan alenen yardım istemiş ve Naki Keykurun isminde bir delegesini bu amaçla İstanbul'a göndermiştir. Dönemin Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Sadrazam Talat Paşa ile görüşen Naki Bey, bu konuda olumlu dönüş almış; Paşalar bu vaziyete çok memnun olduklarını ve yardım yapacaklarını söylemiştir. Zaten bu coğrafyayı yakından takip eden Enver Paşa, savaşın sonlarına doğru 3 Şubat 1918'de 6. Ordu Komutanlığına yolladığı bir yazıda "Dağıstan, Türkistan ve Rusya'ya bağlı tüm İslam memleketlerinin ihtiyacı olan yardımların yapılmasından ve yardım teşkilatının idaresi için de Yarbay Nuri Bey'in ve Yarbay Şevket Bey'in Dağıstan'a; Binbaşı

⁵ 1877-78 Savaşı (93 Harbi), 19. yüzyılda yapılan Osmanlı-Rus Savaşı'dır. Savaş öncesinde Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde olan Kars, Ardahan ve Bayezid bölgeleri Rusya tarafından işgal edilmiştir. Savaşın sonunda yapılan Ayastefanos Antlaşması'yla ise Kars, Ardahan, Batum ve Bayezid Rusya'ya verilmiştir. Daha sonra Ayastefanos güncellenerek yerine Berlin Antlaşması yapılmış ve burada da Bayezid, Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır. Fakat Kars, Ardahan ve Batum Rusya'da kalmıştır (Demirel, 2008, s. 247). Metinde bahsedilen iç karışıklıklar yaşayan Sovyet Rusya, 1918'de Çarlık Rusya'nın aldığı bu bölgeleri Osmanlı Devleti'ne iade etmek ve savaş öncesi sınırlara çekilmek suretiyle mevcut haklarından vazgeçmiştir.

Naim Cevat Bey'in ise Afganistan'a gönderilmesinden" (Altunsoy, 2019, ss. 65-66) bahsetmiş ve böylece yapılacak olan yardımı resmîleştirmiştir.

16 Şubat 1918'de Ermeniler tarafından bölgede katliam başlatılmadan hemen önce Osmanlı, Hazar Denizi'nde bulunan Nargin adasındaki bir kısım Türk esirleri kaçırmayı başarmış ve Bakü'de askerî yapılanmaya girişmiştir. Bu dönemde Kafkasya tamamen sahipsiz bir durumdadır ve bunun farkında olan Ruslar, Ermeni ve Gürcülere birer kolordu ile mühimmat vermiş ve Türklere bu konuda destek çıkmamıştır. Bu sebepten bütün Kafkas Türkleri, Osmanlı ordusunu kurtarıcı olarak görmüş ve beklemiştir. Bu bölgeye yapılacak bir Osmanlı müdahalesi ise yalnızca Kafkasya için değil, tüm Türkistan için bir kurtuluş olabilirdi. Ruslar eliyle demografisi değiştirilen⁶ ve Ermenilerin kontrolüne giren Bakü'de durum günden güne vahim bir hâl almış ve burada bir süre sonra kanlı bir Türk katliamı başlamıştır. Katliamı yapanlar Rusya güdümündeki Ermeni askerleridir. 2 Nisan 1918'e kadar katliam katlanarak devam etmiş, binlerce Azerbaycanlı işkencelerle öldürülmüştür. Bakü'de katliam 31 Mart 1918'de ay-yuka çıkmış; resmî rakamlara göre yaklaşık 12-19 bin, gayriresmî rakamlara göre ise 30 bin Türk, Rus güdümündeki Ermeniler eliyle katledilmiştir. 1918 Eylül ayına kadar da Bakü Ermenilerin elinde kalmıştır (Altunsoy, 2019).

Tüm bu olayların neticesinde, 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilanı sonrası Fethali Han Hoyski⁷ başkanlığında kurulan ilk hükûmet, 4 Haziran 1918'de Batum'da Osmanlı Devleti ile bir antlaşma yapmıştır. Daha önce delege Naki Bey aracılığıyla da olumlu haberler alan Azerbaycan hükûmeti, bu antlaşma ile Azerbaycan Cumhuriyeti'nin iç ve dış güvenliğini düzenlemek ve korumak amacıyla Osmanlı kuvvetlerinin bölgeye gelmesini alenen talep etmiştir. Daha önce de bahsedildiği üzere Rusların Müslüman nüfusu askerlikten muaf tutması sebebiyle bölge halkının askerî eğitim alamaması, teşkilatlanma ve ordu kuramama gibi sorunlar yaşaması, Osmanlı'nın Kafkas İslam Ordusunu kurmasını gerekli kılmıştır (Güvenbaş, 2019).

Gelinen son noktada bölgedeki otorite boşluğundan da yararlanan Enver Paşa, başta Bakü olmak üzere Bolşevik, Ermeni ve İngiliz istilasındaki şehirlerini kurtarmak isteyen

⁶ Rus hükûmetinin 1914 tarihli resmî Kafkasya belgelerine göre Bakü vilayetinin toplam nüfusu 903.902'dir. Bunun 55.856'sı Ermenilerden, 74.014'ü Ruslardan ve 773.536'sı ise Azerbaycan Türklerinden oluşmaktadır. Buna göre Bakü'nün yaklaşık %86'sı Müslümandır (Altunsoy, 2019, s. 55).

⁷ 1828 yılında imzalanan Türkmençay Antlaşması ile Kafkasya üzerindeki hâkimiyetini pekiştiren Rusya, Azerbaycan'ı hâkimiyeti altına almış ve Azerbaycan bağımsızlığına ancak 1918 yılında kavuşabilmiştir. 1905'ten itibaren Rusya'da birbiri ardına yaşanan ihtilaller, bu topraklarda yaşayan halkların millî uyanışında etkili olmuştur. Azerbaycan aydınlarının Rusya'da düzenlenen kongrelere katılması, örgütlenmeleri ve nihayet 1917'de düzenlenen Kafkasya Müslümanları Kurultayı Azerbaycan'da bağımsızlık fikrinin ortaya çıkması için atılan önemli adımlar olmuştur. 1918-1920 yılları arasında kısa bir bağımsızlık dönemi yaşayan Azerbaycan, bu arada bağımsızlığının dünya devletleri tarafından tanınması için çalışmıştır. Fethali Han Hoyski de bu dönemde ismini duyurmuş bir siyasetçidir. Rusya'nın bölgeye gelmesinden sonra adı değiştirilen şehirlerin eski isimlerine döndürülmesi, Gürcistan ve Ermenistan ile ikili ilişkilerin iyileştirilmesi, İstanbul'da toplanması planlanan konferans için temsilci gönderilmesi, Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması için Paris Barış Konferansı'na katılma kararı alınması gibi eylemlerde ve kararlarda Fethali Han Hoyski'nin imzası bulunmaktadır. Moskova'da eğitim gören Hoyski ayrıca II. Devlet Duma'sına katıldığında fikrî oluşumunun önemli bir kısmını tamamlamış ve bağımsız Azerbaycan'ın ilk başbakanı olmuştur (Akarslan, 2024, s. 130).

Azerbaycan'a maddi ve manevi destek olmuştur. 4 Haziran'da imzalanan antlaşma gereğince Osmanlı Devleti, Azerbaycan'ın bağımsızlığını resmen tanımış ve iki hükümet arasında siyasi, hukuki, iktisadi ve kültürel alanlarda iş birliği imkânları konuşulmuştur. Ayrıca Osmanlı Devleti, Azerbaycan'a iki milyon Türk lirası kredi yardımıyla bulunmuştur (Altunsoy, 2019).

Kafkas İslam Ordusu ve Enver Paşa

Enver Paşa'nın Azerbaycan'ı Bolşevik, Ermeni ve İngiliz işgalinden kurtarmak için kurduğu ordunun ismi *Kafkas İslam Ordusu*'dur. Bu askerî birliğin komutanlığına o sırada Musul'da 6. Ordunun emrinde bulunan üvey kardeşi Yarbay Nuri (Killigil) Bey'i atamıştır. Fakat yarbaylık bu görevde yeterli olmayacağı için Nuri Bey miriliva rütbesine yükseltilmiştir. Ordunun lojistiği de Halil Paşa komutasındaki 3, 6 ve 9. ordulardan oluşan Şark Orduları Grup Komutanlığına verilmiştir. Nuri Paşa 8 Nisan 1918 tarihinde İstanbul'dan Kafkasya'ya doğru yola çıkmıştır. İlk varılması gereken yer ise Gence şehridir. Çünkü bölgede Ermeni ve Bolşevikler bulunmaktadır. Nuri Paşa komutasında bölgeye gönderilen Kafkas İslam Ordusu Gence'ye varduktan hemen sonra Türk Müslüman temsilciler ile bir araya gelerek *Azerbaycan Geçici Millî Şurası*'nı kurmuş (Altunsoy, 2019), 28 Mayıs 1918 tarihinde de *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti*'nin kurulduğu ilan edilmiştir (Memmedli ve Çelik, 2020).

Osmanlı'nın bölgeye girişi hususunda savaş halinde olunan İtilaf Devletleri Osmanlı'ya öyle ya da böyle karşı çıkmıştır ki bu da olağandır. Fakat savaş boyu müttefik olunan, uğrunda Bağdat savunması bırakılarak İran Cephesi açılan Almanya,⁸ Türklerin Bakü'ye harekâtına sıcak bakmak bir yana elinden geldiğince engellemeye çalışmış; zaten savaşın başından beri de Enver Paşa'nın Turancı fikirlerinden rahatsız olmuştur. Hatta Almanya bölgeye yönelik, Gürcistan ve Azerbaycan'da yaşayan Alman nüfusu ile Kafkasya'daki savaş esirlerini etnik bir destek kuvvet olarak kullanmayı planlamıştır (Ağasiyev, 2023). Almanya'nın bölgeyle bu kadar yakından ilgilenmesinin nedeni şüphesiz ki zengin maden yataklarıdır. Hatta bu dönemde Bakü'ye bir Alman uzman grubunun geldiği, bu grubun Bakü petrol bölgesindeki Alman madenlerinin ve sanayi kuruluşlarının sayısını belirlemek için uğraştığı bilinmektedir. Fakat Almanya, bu bölgenin Türklere aitliğini kabul etmek zorunda kalmıştır; zira 1918 Ağustos sonlarında Bakü sokakları Alman ve Avusturyalı savaş esirleriyle dolu olduğu halde onlar dahi

⁸ Birinci Dünya Savaşı'nda Bağdat'ın savunması için açılan cephede en yoğun savaşların geçtiği 1915 yılında Irak'ta bulunan ordu 6. Ordu, komutanı ise Irak Mıntıkası Umum Kumandanlığı göreviyle gelen Müşir Colmar von der Goltz'dur (Cemal Paşa, 2006, s. 195). Bu cephede İngiliz ilerleyişinin yoğun olduğu dönemde yaşanan en önemli savaşlardan biri Kutü'l-Amare'de gerçekleşen savaştır ve İngiltere bu savaşta ağır yenilgi almış, ordu komutanı General Townshend de esir alınmıştır (Olgun ve Babaoğlu, 2020, s. 489). Kut Zaferi olarak da bilinen bu yenilgiden sonra İngiltere'nin intikam almak için hazırlandığı bilinmektedir fakat bu süreçte Bağdat'ı olası İngiliz saldırısına karşı savunmak için Osmanlı Devleti'nin bölgeyi koruyan 13. ve 18. kolorduların eksiklerini gidermek ve bölgeye giden yollar üzerindeki cephanede ıslah yapmak gerekmektedir. Fakat aksine 13. Kolordu'nun 6. Fırkası ile aynı kolordunun 2. Piyade Fırkası ve Müstakil Süvari Livası, Bağdat savunmasından alınarak İran sınırına sevk edilmiş ve devam eden savaşta Osmanlı, İran'ın işgaline karar vermiştir. Sebebi ise İngilizlere yardım amaçlı İran'dan Hanikin'e doğru ilerleyen Rusların saldırısını engellemektir. Burada İran-Kirmanşah'a kadar gelmiş olan Rus General Baratof ile mücadele edilmiştir. Bağdat savunmasından ordu kaydırılarak İran Cephesi'nin açılmasının sebeplerinden belki de en önemlisi, Almanların İran'da güttükleri sömürge siyasetidir ki zaten İran saldırısı, Goltz Paşa tarafından planlanmıştır (hem metin hem dipnottaki bilgi için bkz. Sâbis, 1991, ss. 178-181).

Azerbaycan halkı ile beraber açık bir şekilde Türklere sempati duymuş ve bu yönde davranmıştır. Hatta onlar sayesinde Kafkas İslam Ordusu, İngiliz birliklerinin planlarından her daim haberdar olmuştur (Ağasiyev, 2023). Zaten Almanların emellerinin farkında olan Enver Paşa, müttefikliklerine rağmen Kafkasya coğrafyasına birlik gönderilmesi fikrinden vazgeçmemiş ve Bolşevik-Taşnak unsurlarının bölgedeki Türk nüfusa yönelik katliam haberini alınca Kafkas İslam Ordusunun teşekkülüne acilen başlamıştır (Ağasiyev, 2023).

Kafkas İslam Ordusunun Komutanı Nuri Paşa'nın cephede yaptığı ilk iş Gence'de bulunan Ermeni çetelerini, Azerbaycan Türk'ü askerlerinden oluşan Gence müfrezesi ile etkisiz hale getirmek olmuştur. Nuri Paşa 11 Haziran 1918'de harekete geçmiş ve direnmenin bir işe yaramayacağını gören Ermeniler, silahlarıyla birlikte 12 Haziran 1918 tarihinde teslim olmuştur (Keskin, 2024). Kafkas İslam Ordusu, gerekli güvenliği sağlamış ve Gence'yi kontrol altına almıştır. Gence'nin Kafkas İslam Ordusu tarafından ele geçirilmesinden sonra sıra Bakü'nün Rus, İngiliz ve Ermenilerden oluşan işgalci kuvvetlerden kurtarılmasına gelmişti (Arslan, 2021).

Ağustos ayına gelindiğinde Kafkas İslam Ordusu Guba, Gusar, Hacmaz bölgelerini Ermeni işgalinden kurtarmış; Bakü yolunda ilerlemeye devam etmiştir. Asker sayısı 12 bin civarında olan Kafkas İslam Ordusundaki askerlerin yarısı Anadolu Türklerinden geri kalanı da Azerbaycanlılardan oluşmuştur. Enver Paşa, Azerbaycan Parlamento Başkanı Ali Merdan Bey Topcubaşov'la görüştüğü sırada Azerbaycan Türklerinin Ruslar eliyle bilinçli bir şekilde askerlikten uzak tutulması hususunda "bende olan bilgilere göre seferberlik sırasında çok da zorluk çıkmamış. İnsanlar gönüllü surette orduya katılıyorlar. Zaten böyle olmalı. Onlar askeri disiplini bilmiyorlar. Fakat görünen şu ki askeri ruh muhafaza edilmiş. Bu ise çok önemlidir" şeklinde bir değerlendirme yapmıştır (Garibov, 2015, ss. 413-414).

Kafkas İslam Ordusunun Bakü'ye yaklaşması Alman Genelkurmayı'nın Enver Paşa'ya karşı tutumunu sertleştirmiştir. Alman Mareşal Ludendorf, Enver Paşa'ya iletmek üzere gönderdiği bir yazıda, Osmanlı Devleti'nin müttefiklerinin onayını almadan Brest-Litovsk hükümlerine aykırı şekilde Azerbaycan'da harekât başlattığını ve bu gelişmelerin Alman çıkarlarına ters düştüğünü, bu yüzden de siyasi ve askerî desteğin gözden geçirilebileceğini söylemiş, *derhal Kafkasya'yı bırakıp çekilin!* ultimatomunda bulunmuştur. Alman Genelkurmayı'nın bu tehditkâr tavırları artarak devam etmiştir ki hatta Bakü'nün yalnız Alman birlikleriyle işgal edilmesini isteyecek kadar cesur isteklerde dahi bulunmuşlardır. Bunun neticesinde Enver Paşa, müttefiki Almanya'ya karşı değişik siyasi-askerî manevralar yapmak zorunda kalmıştır. Enver Paşa, Şark Orduları Grubu Komutanlığına ve Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına gönderdiği açık telgraf emirlerinde Almanların istediği üzere Türk birliklerinin Azerbaycan içlerinde ilerlemeyeceğini ve Bakü'ye yönelik bir harekâtın yapılmayacağını; Kafkas İslam Ordusuna asker, silah ve cephaneye gönderilmemesini emretmiştir. Bu, görünürdeki isteğidir. Fakat *gizli* kaydıyla gönderdiği emirler de mevcuttur. Paşa, gizli emirlerinde Kafkas İslam

Ordusunun ihtiyacı olan asker, silah ve cephanenin derhal gönderilmesini; ordunun her türlü hazırlığını tamamlayarak Bakü'ye karşı bir an önce taarruza geçilmesi gerektiğini; şehrin Almanların müdahalesine fırsat verilmeden ele geçirilmesini emretmekteydi. Hatta Bakü'ye yönelik askerî harekâtı engelleme girişiminde bulunabilecek Alman müfrezeleriyle gerekirse çatışmaya dahi girilebileceğini bildirerek buna göre tedbirler alınmasını istemişti (Türkmen, 2018).

Görüldüğü üzere savaşın sonuna gelindiği 1918 yılının ortalarında hâlâ bir çaba mevcuttur. Osmanlı Devleti bir yandan Anadolu'da ve Arap coğrafyasında mücadele ederken bir yandan Kafkasya'ya yardım için uğraşmıştır. Almanların Kafkasya konusunda Türklere baskıları devam etmiş ve Enver Paşa'nın tahmin ettiği üzere Almanlar, Türkleri bu coğrafyada engellemeye başlamıştır. Bu süreçte bir Türk müfrezesinin demiryoluyla Gence'ye intikaline dahi engel olmuşlar, Türk askerleri bu sebepten kara yolu ile Gence'ye ulaşmak zorunda kalmıştır. Fakat tüm bu engellemelere rağmen 5 Ağustos 1918'de başlayan Bakü kuşatması, Kafkas İslam Ordusu tarafından başarılı bir şekilde devam ettirilmiştir. Şark Orduları Komutanı Halil Paşa'nın Bakü kuşatması kısa zamanda sonuç vermiş, İngiliz birlikleri Bakü'den gemilerle ayrılırken onların yerine gelerek bir kışlaya doluşan Ruslar ve Ermeniler de bir hamle ile yok edilmiştir. Bu kuşatmada Bakü'ye ilk giren Nuri Paşa, bölgedeki Türk-Müslüman halka işkence eden 43 Ermeni'yi şehir meydanında astırmıştır. Kafkas İslam Ordusu, 15 Eylül 1918'de Bakü'ye tamamen hâkim olmuş ve sokak aralarında kendileriyle çatışmaya devam eden Ermenileri de teslim almıştır. Kalan Ermenilerin teslim olması sonucunda ise şehrin kendilerine teslim edilmesi şartlarını görüşmüşlerdir. Mayıs ayının sonlarında Gence'de başlayan ileri harekât, 15 Eylül 1918'de Bakü'nün alınması ile sonuçlanmıştır. Gence'de kurulmuş olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, yaklaşık dört ay sonra yeni başkentine kavuşmuş ve hükûmet merkezi Bakü'ye taşınmıştır. Bakü'nün kurtuluşunu sağlayan Halil ve Nuri Paşalar ile maiyetlerindeki askerler burada büyük coşkuyla karşılanmışlardır. Bu noktada ilginç olan, Ermenilerin tavrıdır. Onca Ermeni'nin ölümü ve Gence ile Bakü'nün kaybı üzerine Ermenilerden gelmesi beklenen muhtemel tepki, nefret sebepli bir suskunluk veya benzeri bir tepki olabilirdi. Fakat tam aksi bir tepki gelmiş ve kendilerini Bakü'de yenilgiye uğratan Halil Paşa'yı, Gümrü'deki karargâhına dönüş yolunda Erivan'a davet etmişler ve onu bir kahraman gibi misafir etmişlerdir. Halil Paşa burada Ermeni Dâhiliye Nazırı Aram Paşa ve Hariciye Nazırı Nazarbekof ile gayet dostane görüşmeler yapmıştır. Ayrıca burada biriken elli binden fazla Ermeni topluluğa seslenmiş ve onlara, *Türk vatanına sadık kalmalarını* öğütlemiştir. Halil Paşa Ermenilere hitaben:

Zalim bir padişahı yıkmak için ve hür ve mesut bir vatan kurmak için el birliği ettiğim Ermeni Milleti! Vatanımın en korkunç ve acı günlerinde vatanımı düşmana esir olarak tarihten silmeye kalktıkları için son ferdine kadar yok etmeye çalıştığım Ermeni Milleti! Bugün Türk Milletinin âli cenaplığına sığındığı için huzura ve rahata kavuşturmak

istediğim Ermeni Milleti! Eğer siz Türk vatanına sadık kalırsanız, size elimden gelen her iyi şeyi yapacağım. Eğer yine bir takım şuuruz komitacılara takılarak Türk'e ve Türk vatanına ihanete kalkarsanız bütün memleketinizi saran ordularıma emir vererek dünya üstünde nefes alacak tek Ermeni bırakmayacağım! Aklınızı başınıza alın! Köylerinize, evlerinize, ailelerinizin saadeti için dönün ve çalışın. Zaman bugünkü yaraları siler.

şeklinde konuşmuştur. 1918 Eylül'de yapılan bu meydan konuşmasından sonra Halil Paşa, ünlü Ermeni Kilisesi Hazmiyetsen'i de ziyaret etmiş ve burada papazın yardım talep etmesi üzerine Türk askerinin erzak deposundan 200 ton buğdayı Ermenilere hibe etmiştir. (Altunsoy, 2019, ss. 75-81)

Enver Paşa, yeni kurulmuş olan Azerbaycan hükûmetinin tek başına İtilaf Devletleri ile baş edemeyeceğini bilmekteydi. Bu tarihte Anadolu'da da işler pek yolunda gitmediği için Enver Paşa, çözüm olarak 13 Ekim 1918'de Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına bir telgraf çekmiş; Osmanlı'nın zor durumda olduğunu söylemiş ve Azerbaycan devleti ile Kuzey Kafkasya hükûmetinin ortak bir ordu kurmaları gerektiğini bildirmiştir. Ancak Doğu Kafkasya Türkleri Sünni iken Azerbaycan Türkleri Şii'dir ve bu sebeple istenen birleşme gerçekleşmemiştir. Mezhep farklılığı, bu bölgede emelleri olan devletler tarafından her zaman körüklenmiş ve bu Türk unsurların bir araya gelmesine engel olmuştur.

Bakü'nün Ermenilerden kurtarılmasından Mondros Ateşkesi'nin uygulanmaya başlandığı ana kadar aradan yaklaşık iki ay geçmiş, bu süreçte düşman kuvvetlere karşı tedbirler alınmaya devam edilmiştir. I. Dünya Savaşı'nın da devam ettiği bu süreçte Karabağ tarafındaki 20 binden fazla Müslümana, Ermeniler eliyle işkence yapıldığı haberinin alınması üzerine Eylül ayının sonlarına doğru bölgeye taarruz yapılmış ve bir günlük taarruzdan sonra Esgeran şehri, Ermenilerden kurtarılmıştır. Fakat Kafkasya'nın savunması uzun sürmemiş ve Filistin Cephesi'nde de gidişat iyi olmadığı için Kafkas İslam Ordusu bölgeden alınarak Filistin Cephesi'ne nakledilmiştir. Burada her ne kadar kurtarılanı savunmak için mahalli unsurlardan askerî birlikler oluşturulmuş ve eğitilmeleri için uğraşılmışsa da buna zaman yetmemiştir. Çünkü 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkesi imzalanmış, Talat Paşa kabinesi düşmüş ve Ahmet İzzet Paşa kabinesi göreve gelmiştir. Ateşkes şartlarının neler olduğu Ahmet İzzet Paşa tarafından tüm birliklere bildirilmiş ve Türk birliklerinin bu şartlara uymaları gerektiği söylenmiştir. Ateşkesin Kafkasya'yı ilgilendiren maddelerinde yazanlara uyulması halinde ise tüm çaba boşa gidecektir. Çünkü maddelere göre İran'ın kuzeybatısındaki Osmanlı kuvvetleri derhal savaştan önceki sınırlarına dönecek, Kafkas sınırındaki Osmanlı'nın tüm demir yolları İtilaf Devletleri memurlarına teslim edilecek, Batum ve Bakü'nün İngilizlerce işgal edilmesine Osmanlı hükûmeti itiraz etmeyecektir. Artık İngilizler ateşkesin verdiği yetkiyle Kafkas İslam Ordusunun 1914 sınırlarına çekilmesini istemekte ve Bakü ile Batum'un kendilerine teslimini talep etmektedir. Geleneksel noktada Bakü'nün kurtuluşu için verilen onca çaba, aradan iki ay dahi geçmeden

Filistin Cephesi, Şii-Sünni mezhep ayrımı ve ateşkes sebepleriyle diplomasi adı altında yitip gitmiş (Altunsoy, 2019); Kafkas İslam Ordusunun lağvedildiği, isteyen subayların Azerbaycan hükûmetinin hizmetine girebileceği ve Bakü'nün de İngilizler tarafından işgal edileceği bildirilmiştir (ATASE, 1335).

Enver Paşa'nın Türkistan Coğrafyasındaki Emelleri Üzerine Bir Değerlendirme

Enver Paşa'nın kurduğu ve Halil ile Nuri Paşaları da görevlendirdiği Kafkas İslam Ordusu, Türkistan coğrafyasında her ne kadar kurtarıcı olarak görülse de bölgenin Bolşevik ve Ermenilerden temizlenmesi halinde Kafkas İslam Ordusunun burayı ilhak etme ihtimali tartışma konusu olmuştur. Bu şüphenin dayanağı ise Enver Paşa'nın turan ideolojisini yani tüm Türkleri tek çatı altında toplamak fikrini benimsemiş olmasıdır (Altunsoy, 2019). Fakat bilinen bir gerçek vardır ki Osmanlı Devleti, Azerbaycan ve Kafkasya'daki Türk halktan ve siyasetçilerden gelen davet üzerine bölgeye yardım göndermiştir (Yel, 1999). Bu hususta bölgedeki Türk-Müslüman Azerbaycanlıların bağımsızlığını eline almasını sağlamak için kurulan Kafkas İslam Ordusunun teşkiline bakacak olursak bu ordu, Nuri Paşa komutası altındaki 6. (Karargâh Bağdat-Irak) ve 3. (Karargâh Erzurum ve çevresi-Türkiye) ordulardan alınan subay ve erlerden oluşturulan bir ordudur. Enver Paşa buralardaki askerlere, Kafkasya'da görev almaları halinde kendilerinin maaşlarını bir misline ve rütbelerini de fahri rütbe vermek suretiyle bir üst rütbeye çıkaracağını duyurmuştur. Bu duyuru başta Filistin Cephesi olmak üzere birçok cephede karşılık bulmuş ve Kafkas Cephesi'nde savaş sona erdiği halde Bakü'nün kurtarılması için bahsi geçen ordulardaki tecrübeli ve hırslı subaylar, Kafkas İslam Ordusunda yer almak üzere Kafkasya yolunu tutmaya başlamıştır (Altunsoy, 2019). Daha fazla maaş ve rütbe vermek suretiyle savaşın sürdüğü diğer cephelerdeki askerlerin bu cepheye çekilerek ve dolayısıyla daha tecrübesiz askerlerin diğer cephelerde bırakılarak oluşturulduğu Kafkas İslam Ordusu, Enver Paşa'nın aslında bölgeyi ilhak etme amacını taşımadığını kanıtlar niteliktedir. Çünkü Birinci Dünya Savaşı'nda Anadolu topraklarını kurtarmak sonuçtur ama ilk etapta amaç bu olmamıştır. Bu savaşa girilirken amaç topyekûn Osmanlı topraklarını kurtarmaktır. Enver Paşa'nın da savaşın başından itibaren Bağdat'ı ele geçirerek Irak'ı ilhak etme amacı güttüğü, burayı tekrar Türk topraklarına dâhil etmek istediği alenidir. Bu durum birçok kaynak ile teyit edilmiştir (Yel, 1999). Fakat Paşa, Irak'ta askere ihtiyaç olduğunu bilmesine rağmen buradaki askerlere daha fazlasını vererek onları Kafkas İslam Ordusuna kaydırmak için çabalamıştır ki bu da Enver Paşa'nın Kafkasya bölgesine ve bölge halkına duyduğu samimiyeti göstermektedir. Zira ilhak etmeyi düşündüğü bölgede ihtiyaç olan askerleri dahi (Irak-Bağdat merkezli 6. Ordu) Kafkasya'nın kurtuluşu için kullanmıştır.

Enver, Halil ve Nuri Paşaların Azerbaycan ve Dağistan'daki başarılarından dolayı bölge halkının nezdinde millî kahramanlar olarak görüldüğü; bu tarihlerde inkâr edilemeyecek bir gerçek vardır ki bu şöhretin etkisiyle Paşalar, kendilerini ihtimal "Türkistan Cumhuriyeti"nin ve "Kars, Ardahan, Batum'dan oluşacak ihtimal cumhuriyet"nin yeni liderleri olarak hayal

etmiştir ve ateşkesten hemen önce Enver Paşa, 700.000 liranın Azerbaycan'a gönderilmesini emretmiş ve burada gerçekleşecek olası direniş için silah ve mühimmat toplamaya çalışmıştır (Yamauchi, 1995, s. 20). Fakat ilhak farklı, olası bir cumhuriyette lider olmak farklı eylemler ve hayallerdir. Bu uğurda ilhak amacının güdülmediği, Enver Paşa ile Nuri Paşa arasındaki konuşmanın içeriğinden anlaşılmaktadır.

Enver Paşa, Filistin Cephesi'nin çökmesinden sonra Azerbaycan'da bulunan Kafkas İslam Orduları Kumandanı, kardeşi Nuri Paşa'ya "Oyunu kaybettik" diye yazmış ve 8 Ekim 1918 günü ise amcası olan Halil Paşa'ya şu mesajı göndermiştir: "...başladığımız harbi iyi bitiremediğimiz için çekilmek üzereyiz. Ben işsiz şimdilik pek sıkılacağımdan belki Azerbaycan'a şimdilik seyahat için, bilahare de orada bir hayat eseri görürsem büsbütün kalmak için hareketi düşünüyorum. Bu husustaki mütalaanız nedir?" Halil Paşa, bu soruya şu trajik cevabı vermiş, Enver Paşa'ya "mecbur kalmadıkça gelme" demiştir:

Buranın halkının hükûmetimizin aracılığı ve hatta aralarında askerimiz olmadan iş göremeyeceğine ve kabiliyet gösteremeyeceğine emin oldum. Yarın burada kuvvetli başka hükûmetlerin tesiri görülünce, bugün bizim neslimizden olduklarını iddia ederek bize sarılan halk, en evvel, içlerine girmiş olan bizlere dirsek çevirecektir. Şahsınıza ait bir mecburiyet görmedikçe çalışmak üzere kendi arzunuzla Azerbaycan taraflarına gelmenizi münasip bulmuyorum. (Bardakçı, 2018, s. 164)

Yine Azerbaycan ve Dağıstan'daki diğer amaçlardan biri ise Rusya'nın ileride yeniden güçlenmesini engellemeye yöneliktir. Enver Paşa bu ihtimale karşı, Azerbaycan ve Dağıstan'ı bir İslam devleti şeklinde kurmayı, Osmanlı sınırında tampon ve dost bir devlet oluşturmayı düşünmüş, bunun için uğraşmıştır. Paşa'nın, Azerbaycan ve Dağıstan gibi Türk illerini işgalden kurtararak gerçek sahiplerine verme düşüncesinden hiçbir zaman vazgeçmediği aleni bir gerçektir. Bu düşüncesiyle de ilhak niyetinde olmadığı anlaşılmaktadır. Fakat bu tampon İslam devleti planı Almanya'nın da Rusya'nın da hoşuna gitmemiştir. Ancak Enver Paşa bu uğurda müttefik Almanya ile askerî ve siyasi ilişkilerinin bozulmasını dahi göze almıştır (Yel, 1999) ki bu da bölgeye ve bölge halkına duyduğu samimiyeti ve bölgeyi ilhak amacı gütmeyeceğini gösteren başka bir kanıttır. Zira müttefik Almanya'nın Osmanlı'yı Kafkasya'dan uzak tutmaya çalıştığı bir gerçektir. Paşa bu konuda Almanya'dan gizli, Almanya'yı oyalamak suretiyle Kafkasya harekâtına girişmiş ve bölgeye yardım göndermiştir. Osmanlı'nın bölgeye girişi ile savaş halinde olunan İtilaf Devletleri, Osmanlı'ya öyle ya da böyle karşı çıkmıştır ve bu olagandır. Fakat savaş boyu müttefik olunan, uğrunda Bağdat savunması bırakılarak İran Cephesi açılan Almanya, Türklerin Bakü harekâtı fikrine sıcak bakmak bir yana mümkün mertebeye bunu engellemek için çaba harcamış; zaten savaşın başından beri de Enver Paşa'nın Turancı fikirlerinden de rahatsız olmuştur. Zengin maden yatakları bulunan Kafkasya uğrunda Almanya, bu bölgenin Türklere bırakılmaması için Ruslarla gizli bir anlaşma dahi yapmıştır. Buna göre Almanlar, Bakü'nün Rusya'ya aitliğini kabul etmiş ve Türklerin eline geçmesinden bölgeyi

Ruslara vermeyi daha makul görmüşlerdir. Fakat Almanların emellerinin farkında olan Enver Paşa, müttefiklerine rağmen Kafkasya'ya askerî birlik gönderilmesi fikrinden de vazgeçmemiştir. Enver Paşa'nın desteğiyle Nuri Paşa'nın bölgede Kafkas İslam Ordusu ile harekete geçmesi ve öncelikle Gence şehrini kurtarması, Almanlar nezdinde büyük yankı uyandırmıştır. Gence'nin Kafkas İslam Ordusu tarafından ele geçirilmesinden sonra da sırada Bakü'nün Rus, İngiliz ve Ermenilerden oluşan işgalci kuvvetlerden kurtarılmasına hazırlanan Kafkas İslam Ordusu, 17-30 Haziran 1918 tarihleri arasında düşman ordusuyla karşılaşmış ve nihayetinde Ermeni ordusunu geri püskürtmeyi başararak Bakü yolunda ilerlemeye devam etmiştir. Tam da bu sebepten panik hali artan müttefik Almanların Türklere baskıları da artmış ve Enver Paşa bu sebeple, görünüşte Kafkas İslam Ordusunun ileri harekâtının durdurulmasını talep etmiştir. Fakat bir taraftan da Nuri Paşa'ya özel mektuplar yazmış ve Bakü'nün bir an önce kurtarılması için ileri harekâta devam edilmesi emrini vermiştir. Paşa şu hâlde müttefik Almanya'yı oyalamış ve Bakü'nün kurtarılması için zaman kazanmaya çalışmıştır (Altunsoy, 2019). Müttefik Almanlar ile bu savaşta çelişkiler yaşanması Osmanlı'nın aleyhinedir fakat Enver Paşa tüm bunların riskini alarak Kafkasya'ya yardım etmiştir.

Gelinen noktada Enver Paşa'nın Turancı bir görüşe sahip olması ve dolayısıyla Türkleri bir çatı altında toplama hedefinin bulunması, Kafkasya'ya gönderilen Kafkas İslam Ordusunun bölgeyi Türkler lehine kurtarma hedefinin haricinde ayrıca bölgeyi ilhak etme amacının olup olmadığına dair şüpheleri de beraberinde getirmiştir. Fakat bahsi geçen konular ve sonuçlar üzerinden yapılan değerlendirmede, bu bölge üzerinde paşanın ilhak amacının olmadığı kanaatine varılmıştır (Altunsoy, 2019). Genel çerçevede Enver, Halil ve Nuri Paşalar Azerbaycan ve Dağıstan'daki mücadelelerinden ve başarılarından dolayı halk nezdinde millî kahramanlar olarak görülmüş (Yamauchi, 1995) ve o dönemden bugüne uzanan ortalama yüz yıllık süreçte Paşa'ya hürmetlerini her fırsatta göstermişlerdir.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Enver Paşa Hassasiyeti Üzerine Örnekler

Enver Paşa'nın Azerbaycan yurduna verdiği öneme dair tarihsel örnekler yazmakla bitirilemez ki bunların en bariz örneği, yukarıda bahsedildiği üzere Enver Paşa'nın 3. ve 6. Ordulardaki askerleri daha fazla maaş ve rütbe vermek suretiyle Kafkas İslam Ordusuna kaydırması olmuştur. Kafkas İslam Ordusuna yukarıda değinilmiş, Enver Paşa tarihsel bağlamda değerlendirilmiştir. Bu başlıkta ise edebî ve güncel örneklerle yer verilecektir.

Edebî Örnekler

Birinci Dünya Savaşı sırasında Rus işgali altındaki coğrafyada yaşayan Türk toplumlarına yansıyan milliyetçilik duyguları giderek artmıştır. Buradaki Türkler yıkılma aşamasındaki imparatorluktan ayrılmanın hesabını yapmaya başlamış, Azerbaycan'daki Türkler de bu amaç uğrunda ayaklanmıştır. Bölgedeki diğer Türklere nazaran Azerbaycan Türkleri, Osmanlı'da ortaya çıkan Türkçülük fikirlerinden daha çok etkilenmiştir. Bu dönemdeki siyasi durum kendini Azerbaycan'ın edebiyatında da göstermiştir. Dönemin Azerbaycanlı aydınları ve sanatçıları

tarafından siyasi arenada büyük ilgi gören Enver Paşa, romantizm akımı etkisinde eser veren Türkçülerin eserlerinde işlediği tarihî-edebeî bir karakter olmuştur. Özellikle Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı'nın konu edildiği eserlerde Enver Paşa sık sık kurgulanmıştır.

Anadolu'daki Türkçülük fikir akımının etkisinde kalan Azerbaycanlı sanatçılardan bir örnek, Ali Abbas Müznib'dir. Müznib, *Gazi Enver Paşa* isimli şiirinde Enver Paşa'yı tüm Türklerin bir kurtarıcısı olarak değerlendirmiştir (Ahmadov, 2017). Şiirde Enver Paşa'ya gazi, hürriyet kahramanı, Edirne fatihi, denizlerin savunucusu, Türk'ün gücü, Türk'ün kılıcı, Türk'ün büyüğü gibi betimlemeler yapılmıştır. Şiirin küçük bir kısmı şu şekildedir:

...
Hansı yerə düşdüsə sənin şöleyi-tiğın,
Qalbin kimi oldu başa-baş safü münəvvər.
Türkün böyüğü kimdi, sorulduqda tamamən:
Ənvər paşa. Ənvər paşa. Ənvər paşa derlər.
Qazi ləqəbi şəninə şayəstədir əlhəq.
Tanrı zəfərin sabit, edə adəmi-məhşər.
Haqqında budur Müznibin hər ləhzə duası:
Var ol yaşa binler, yaşa binler!
... (Müznib, 2006, ss. 39-41)

Enver Paşa temalı, millî kaygılar güderek eser veren isimlerden biri de Cafer Cabbarlı'dır. Cabbarlı *Yıldız* ve *Edirne Fethi* adlı dram türü eserlerinde, Enver Paşa kurgulu Trablusgarp Savaşı'nı ve Balkan savaşlarını ele almıştır. Osmanlı Devleti, Cabbarlı'nın bu kurgusunda Balkan savaşlarının her ikisini de kazanmıştır. Her iki savaşta da Osmanlı'nın zaferlerinden bahseden yazarın tarihsel gerçekliği olmayan kurguya sahip bu eserdeki amacı, Türk askerinin gücünü ve kahramanlığını göstermek olmuştur. Cabbarlı'nın her iki dramında da olaylar birbirini takip etmiş ve iki dramda da çoğunlukla aynı kahramanlar yer almıştır. Bu kahramanlar arasında *Enver* karakteri özel bir yere sahiptir. Eserlerde Enver Paşa yüceltilmiş bir karakter olarak ele alınmış, kusursuz bir tip şeklinde işlenmiştir. Cabbarlı'nın *Yıldız* dramında Enver Paşa karakteri İtalyanların işgal ettiği Trablusgarp'ta teslim olmaya direnen, Askerî Şûra'nın geri dönme emrine karşı çıkan ve nihayetinde etrafındaki gönüllülerle beraber sonuna kadar savaşmaya karar veren bir kahramandır. Bu eserde Paşa, düşman kuvvetlere ağır darbeler indirmiş ve başarılı olmuştur. Yine tarihsel gerçeklikten uzak bir şekilde savaşı Osmanlı ordusu kazanmıştır. Birbirinin devamı niteliğinde olan bu eserlerde sadece savaş sahalarındaki kahramanlık anlatılmamış; bunun yanı sıra İstanbul hükûmetine karşı yaşanan, Babı Âli Baskını olarak tarihe geçen ayaklanmadan sorumlu olan Enver Paşa'dan da bahsedilmiştir. Paşa'nın bağlı olduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti, Edirne'yi düşmana teslim etmekle suçladığı (Ahmadov, 2017) mevcut hükûmeti (Kâmil Paşa Kabinesi), 23 Ocak 1913'te iktidardan düşürmüştür (Yakut, 1998). Yaşanan bu olayları yazar, kendi dramında dönemin Kurmay

Binbaşısı Enver aracılığıyla olumlu bir şekilde anlatmıştır. Eserde Kâmil Paşa ve kabinesinden *korkak* şeklinde bahsedilmiştir. Kâmil Paşa Türkiye'nin namusunu lekeleyen, dedelerimizden kalan Edirne'yi Bulgarlara vermek için uğraşan basiretsiz bir karakter olarak işlenmiştir. Tam aksine yerine gelen Mahmut Şevket Paşa ve kabinesi ise vatan-millet düşkününü, hiçbir şeyden korkmayan, cesur, Edirne'yi de asla düşmana teslim etmeyecek karakter olarak işlenmiştir.

Cabbarlı'nın bu eserleri, o dönemde Azerbaycan'daki sanatçıların ve halkın Osmanlı'ya ve Enver Paşa'ya karşı olan samimiyetinin bir yansımasıdır. Bolşevik işgalindeki Azerbaycan halkı, Osmanlı'dan gelecek yardımı beklemiş ve Enver Paşa kendisinden bekleneni boşa çıkarmamıştır. Nasıl ki bu coğrafyada Enver Paşa'ya böylesine bir samimiyet ve güven mevcutsa aynı şekilde Enver Paşa da Azerbaycan Türklerine karşı samimidir ve 1918'de Azerbaycan'a kardeşi Nuri Paşa komutanlığında Kafkas İslam Ordusunu göndermiştir. Bu ordu sayesinde Azerbaycan Türkleri, Ermeni-Bolşevik işgalinden kurtulmuştur. Bundan dolayı Enver Paşa ve Nuri Paşa günümüzde bile Azerbaycan'da kahraman olarak görülmektedirler (Ahmadov, 2017).

Kafkas İslam Ordusunun ve yerel direnişçilerin çabasıyla kurtarılan topraklar her ne kadar uzun süre savunulmasa da Enver, Nuri ve Halil Paşaların Kafkasya'da büyük emeği vardır. Azerbaycan'da günümüzde dahi Enver Paşa hakkında şiirler yazılmaktadır. Mesela şair Memmed Aslan, 20 Ocak 1990 Bakü Olayları sırasında 1918'deki Kafkas İslam Ordusuna atıf yaparak yazdığı *Ağla Karanfil Ağla* isimli 42 kıtalık mersiyesinin 12, 13 ve 14. kıtalarında Kazım Karabekir, Enver Paşa ve Nuri Paşa'dan bahsetmiştir. Enver Paşa'nın geçtiği dörtlük ise şu şekildedir;

...
 Yol direndi yohuşa
 Gelmez mi Enver Paşa
 Bu derdi cahsın daşa
 Ağla karanfil ağla!
 ... (Gedikli, 2003, s. 34)

Yine Azerbaycan'da yazılan başka bir eserde de Enver Paşa ismi geçmektedir. Özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında yazılan bir marş vardır ki Azerbaycan dâhil tüm Kafkasya'da çok meşhur olmuştur;

Hoş gelişleri ola kahraman Enver Paşa
 Emreyle askere Kafkas dağına aş
 Arş, arş, arş; ileri, ileri
 Marş, marş, marş; ileri, ileri
 Dönmez geri Türk'ün askeri.
 ...

Bu marş, daha sonra Anadolu'ya da yayılmış ve değiştirilerek kullanılmıştır. Fakat Anadolu'daki Millî Mücadele'yi yürüten lider Mustafa Kemal Paşa olduğu için marştaki bazı kelimeler değiştirilmiş, Enver Paşa yerine Mustafa Kemal Paşa ismiyle söylenmiştir.

Enver Paşa Türkistan Kurtuluş mücadelesini yürüttüğü sırada da ona birçok türkü yakılmış, şiir yazılmıştır. Bunlardan biri, Abdullah Recep Baysun tarafından yazılan ve 15 Mayıs 1922'de Enver Paşa'nın emrindeki kumandanlardan Danyal Bey, Bori Bey ve Afganlı Efdaledin Han ile Baysun şehri üzerine hücum etmesinden ve Ruslara ağır zayıat verdirmesinden sonra karargâha dönüşünde okunan ağıttır. Ağıtın bir kısmı şu şekildedir:

Tahta köprü bitti mi?

Asker balalar geçti mi?

Asker balalar nalesi

Paşamizge yetti mi?

Aman aman aman aman

Şehrimizge darulaman.

... (Gedikli, 2003, ss. 33-35).

Yazılanlar ana hatlarıyla ağıt, türkü, özlem ve çaresizlik içermektedir. Enver Paşa o dönem Azerbaycan halkının hem dramı olmuş ki adına türküler, ağıtlar yakılmıştır. Hem de kahramanıdır ki adına epik türde eserler verilmiştir. Paşa'ya yazılan edebî eserler çoğaltılabilir. Fakat tüm eserleri kıta kıta burada anlatmak mümkün değildir. Ana hatlarıyla bu başlıkta incelenen eserler Ali Abbas Müznib'in *Gazi Enver Paşa* şiiri, Cafer Cabbarlı'nın *Yıldız* ve *Edirne Fethi* dramları, Memmed Aslan'ın *Ağla Karanfil Ağla* mersiyesi, Azerbaycan'da yazılan anonim marş ve Abdullah Recep Baysun'un ağıdı olmuştur.

Bunların dışında Mirza Bala Mehemmedzade'nin *Enver Bey yahut Kâmil Paşa Kabinisi*, Mehemmed Hadi'nin *Osmanlıların İnkılâb-ı Ahiri*, (Ahmadov, 2017) Süleyman oğlu Abdülhamid Çolpan'ın *Belcivan* ağıdı, Buhara Cumhurbaşkanı Osman Hoca'nın (Türkistan'da Hocaoğlu, Türkiye'de Kocaoğlu olarak bilinir) *İntikam Al... İntikam* isimli Türkçe ağıtı, yine Osman Hoca'nın *Tarih-i Şehadet-i Enver Paşa* adlı Farsça ağıtı ve Yaş Türkistan dergisinde anonim şekilde yayımlanan ağıt türü eserler de Enver Paşa'yı konu alarak yazılan bilindik örneklerdendir (Gedikli, 2003).

Güncel Örnekler

Enver Paşa'nın Azerbaycan Türkleri üzerinde tesiri büyük olmuştur. Yakın zamanda *İkinci Karabağ Savaşı* olarak tarihe geçen Azerbaycan-Ermenistan savaşı yaşanmış ve Dağlık Karabağ bölgesi yıllar sonra Ermeni işgalinden kurtarılmıştır. 44 gün süren savaş, 10 Kasım 2020'de Ermenistan'ın yenilgisini kabul etmesiyle resmen sona ermiştir. Bu tarihte Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya arasında *Üçlü Bildiri* imzalanmış; bildiri gereği Ermenistan ordusu Ağdam, Kelbecer ve Laçın illerini de terk etmek zorunda kalmıştır (hatta Üçlü Bildiri'nin imzalandığı 10 Kasım tarihi *Zafer Günü* ilan edilse de bu tarih, Mustafa Kemal Atatürk'ün vefat

ettiği gün olduğu için Karabağ'ın sembol şehri olan Şuşa'nın işgalden kurtarıldığı 8 Kasım 2020 tarihi ile değiştirilmiştir) (Rehimov, 2023). Burada düzen sağlandıktan kısa süre sonra Azerbaycan, Hankendi (Xankəndi) şehrinde bir caddenin adını *Enver Paşa Caddesi* (*Ənvər Paşa küçəsi*) olarak değiştirmiş; 1918'de Bakü'nün başkent olmasında önemli rol oynayan Enver Paşa'ya bu yolla yıllar sonra tekrar teşekkür etmişlerdir (Oda TV, 2023).

Yine yakın zamanda Bakü'de *Nuri Paşa ve Kafkas İslam Ordusu Sergisi* düzenlenmiş, Bakü'nün Ermenilerden ve Bolşevik birliklerden temizlenmesi adına açılan bu sergide Nuri Paşa ve askerleri anılmıştır. Türkiye ve Azerbaycan Türkleri aynı milletin iki koludur ki Kafkas İslam Ordusu da Azerbaycan'a bu anlayışla girmiştir. Türkiye'nin Bakü Büyükelçiliği ve Azerbaycan Ressamlar İttifakı iş birliği ile düzenlenen bu serginin açılışından önce saygı duruşunda bulunulması ve İstiklal Marşı ile Azerbaycan Millî Marşı'nın okunması, o günkü hassasiyetin bugünkü devamı niteliğindedir (TRT Avaz, 2019).

Dikkat çeken güncel haberlerden bir diğeri de Bakü'ye Enver Paşa heykelinin dikilme talebidir. 2006 yılında Azerbaycan muhalefeti, ülkedeki SSCB döneminden kalma heykellerin sökülmesi için bir kampanya başlatmıştır. Aynı dönemde Azerbaycan Halk Cephesi liderlerinden Kudret Hasankuliyev, Azerbaycan halkını Ermeni zulmünden kurtardığı gerekçesiyle Enver Paşa'nın heykelinin Bakü meydanına dikilmesi gerektiğini gündeme getirmiş ve parlamentoya önerge olarak sunmuştur (Milliyet, 2006).

Bunun dışında 2024 yılında Türkiye-Azerbaycan Dostluk İşbirliği ve Dayanışma Vakfı (TADİV), Azerbaycan Ankara Büyükelçiliği Silahlı Kuvvetler Ataşeliği ile birlikte *Kafkas İslam Ordusu ve Enver Paşa* konulu anma toplantısı düzenlemiştir. Türk dünyasının Enver Paşa'yı andığı bu toplantı, yapılma tarihi itibarıyla en güncel haberlerden biridir. Toplantıda Kafkas İslam Ordusu hakkında kısa film gösterimi ile Türkiye ve Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri şehitleri anısına saygı duruşu yapılmış ve millî marşlar okunmuştur. (En Son Haber, 2024). Haberler ana hatlarıyla Paşa'ya duyulan hürmet üzerine yapılan manevi eylemlerden ibarettir. Enver Paşa o dönem Azerbaycan halkının hem dramı hem kahramanıdır. Adına birçok türde eser yazılan Paşa, güncelde de farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde Paşa'ya atfedilen cadde isimleri, sergiler, heykeller, anma toplantıları vb. mevcuttur. Örnekler çoğaltılabilir fakat tüm güncel örnekleri burada anlatmak mümkün değildir.

Sonuç

Bu çalışmayla Kafkasya ve Azerbaycan ile ilişkisi ortaya çıkarılan Enver Paşa, Kafkasya'daki Türk halkları örgütlemiş ve özerklik alacak kadar da başarı elde etmiştir. Fakat tam bağımsızlık istendiği zaman İngiltere devreye girmiş, Enver Paşa da bu coğrafyada elde ettiği başarıları muhafaza edememiştir. Enver Paşa o dönemde hem Anadolu'da hem Kafkasya'da isminden sıkça söz ettirdiği gibi bugün de hâlâ sık sık gündem olmaktadır. Fakat bugün Enver Paşa Türkiye'de farklı Azerbaycan'da farklı anılmaktadır. Onun birden fazla kimliği mevcuttur. Kimine göre hain, kimine göre gazi veya şehit. Kimine göre hanedan damadı, kimine göre ise

Turan orduları başkomutanı... Bugün, niyetiyle unvanıyla, gerçek Enver'den bağımsız onlarca Enver yaratılmış ve yorumlanmıştır.

Bugün Türkiye'de Enver Paşa yeterince değer görmeyen bir isimdir fakat Azerbaycan'da tam aksine Enver Paşa'ya saygı duyulmaktadır. Bu saygıyı tarihi örnekler dışında güncel örneklerden de anlamaktayız. Kafkas İslam Ordusunun teşekkülü ile bizzat uğraşan ve devamında Basmacı Hareketi'ne katılacak kadar Türkleri, Bolşevik ve Ermenilerin esaretinden kurtarmaya çalışan bir isim olan Enver Paşa'ya, Azerbaycan Türkleri bugün olması gerektiğini düşündükleri saygıyı göstermektedir. Bu saygı da siyasi, askerî, kültürel, edebî vb. her alana yayılmış durumdadır.

Kaynakça

- Ahmadov, H. (2017). Cafer Cabbarlı'nın dramlarında Enver Paşa karakteri. *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu bildiri kitabı (1)* içinde (ss. 403-410). Ömer Halisdemir Üniversitesi Yayınları.
- Ağasiyev, İ. (2024). Almanya'nın Kafkas İslam Ordusu'na karşı planlarında "Kafkas Alman Nüfusu" faktörünü kullanması (1918). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10 (2), 595-612.
- Ağır, O. (2019). Dünya siyasetini etkileyen devrimlerin uluslararası sonuçları: 1917 Bolşevik Devrimi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16 (1), 325-341.
- Akarşlan Z. (2024). Azerbaycan'da bağımsızlığa adanmış bir ömür: Fethali Han Hoyski (1875-1920). *Gazi Türkiyat*, (34), 129-149.
- Altunsoy, Y. (2019). Kafkas İslam Ordusu ve Bakü zaferi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (2), 42-91.
- Arşlan, M. A. (2021). Qılman İlkin Musayev'in hatıratları ışığında Kafkas İslam Ordusu. *Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 2 (1), 112-124.
- Aydemir, Ş. S. (1983). *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa I (1860-1908)*. Remzi Kitabevi.
- Aydemir, Ş. S. (1985). *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa III (1914-1922)*. Remzi Kitabevi.
- Azerbaycan'dan Enver Paşa jesti: Caddeye adı verildi. (2023, 4 Ekim). *Oda TV*. <https://www.odatv.com/guncel/azerbaycandan-enver-pasa-jesti-caddeye-adi-verildi-120004405>
- Bakü'de "Nuri Paşa ve Kafkas İslam Ordusu" sergisi açıldı. (2019, 12 Eylül). *TRT Avaz*. <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avasyadan/bakude-nuri-pasa-ve-kafkas-islam-ordusu-sergisi-acildi/5d7a4ebc01a30a22b8e8c349>
- Bakü'ye Enver Paşa heykeli. (2006, 11 Nisan). *Milliyet*. <https://www.milliyet.com.tr/dunya/bakuye-enver-pasa-heykeli-152920>

- Bardakçı, M. (2018). *Enver*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Cemal Paşa. (2006). *Hatıralar*. A. Kabacalı (Ed.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Civgin, S. (2023). Enver Paşa ve askeri alandaki reform faaliyetleri (1914-1918). *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (5), 129-176.
- Çavdar, T. (1991). *İttihat ve Terakki*. İletişim Yayınları.
- Demirel, M. (2008). Doğu Anadolu'da idari yapılanma (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 15 (37), 247-259.
- Garibov, M. (2015). Kafkas İslam Ordusu'nun oluşumu ve Bakü'nün kurtuluşu yeni belgeler tanıklığında. *Yeni Türkiye*, (75), 409-417.
- Gedikli, Y. (2003). *Bekirağa Bölüğünden Türkistana Yaver Muhiddin Beyin hatıralarında Enver Paşa'nın son yılları*. Ufuk Ötesi Yayınları.
- Göl, H. (2016). Geçmişten günümüze Azerbaycan. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (1), 153-170.
- Güvenbaş, M. (2019). Azerbaycan Kolordusunun millî güç unsuru olmasında Kafkas İslam Ordusunun rolü. *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, 17 (31), 33-64.
- Keskin, A. (2024). Kafkas İslam Ordusunun Azerbaycan'daki faaliyetleri. *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, 21 (35), 95-137.
- Kösoğlu, N. (2023). *Şehit Enver Paşa*. Ötüken Neşriyat.
- Memmedli, M. ve Çelik, M. Y. (2020). Türk ve Rus kaynaklarına göre Kafkas İslam Ordusu'nun Kafkasya harekâtına yeni bir bakış. *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6 (11), 403-428.
- Memmedova, İ. (2013). 18. ve 19. yüzyılların başlarında Azerbaycan'ın Arazboyu bölgeleri ve nüfusu (İrevan, Nahçıvan, Karabağ Hanlıkları üzere). *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 2 (3), 11-22.
- Millî Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE). (05.11.1335). 110-9-1-10/50-0-135.
- Müznib, Ə. (2006). *Seçilmeş Əsərləri* (İ. Ağayev, Müəllif). Şərq-Qərb.
- Olgun, S. ve Babaoğlu, R. (2020). Dönemin kaynaklarına göre Kutü'l-Amare zaferi (Toplu bir değerlendirme). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 39 (67), 477-502.
- Özdemir, S. (2020). Güney Azerbaycan meselesi: Tarihi ve kültürel boyutu. *Tarih ve Günce*, (7), 359-386.
- Sâbis, A. İ. (1991). *Harp hatıralarım Birinci Dünya Harbi III*, Nehir Yayınları.
- Turlybek, A. (2013). *Enver Paşa 1918-1922* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Türk, F. (2015). Enver Paşa'nın naaşının Tacikistan'dan Türkiye'ye getirilişinin Türk basınında yansımaları. *Gazi Akademik Bakış*, 9 (17), 71-89.

- Türkmen, Z. (2018). 100. yılında Kafkas İslam Ordusu'nu yeniden hatırlamak Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı Ordusu'nun son savaşı: Gence'den Bakü'ye zafer yürüyüşü. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 119 (235), 23-48.
- Yakut, K. (1998). *Mahmut Şevket Paşa ve dönemi* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Eskişehir Anadolu Üniversitesi.
- Yamauchi, M. (1995). *Hoşnut olamamış adam-Enver Paşa Türkiye'den Türkistan'a*. Bağlam Yayıncılık.
- Yel, S. (1999). Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşunda Türkiye'nin yardımları ilhak amacına mı yönelikti? *Atatürk Yolu Dergisi*, (24), 563-578.
- Yılmaz, R. (2008). Birinci Dünya Müharibesinin başlangıcında Osmanlı Devletinin Qafqaz siyaseti. M. Rıhtım ve M. Süleymanov (Ed.), *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu* içinde (ss. 38-47). Qafqaz Universiteti Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu Nəşriyyatı.
- Kaymaz, İ. Ş. (2020). İttihat ve Terakki Cemiyeti/Fırkası. *Atatürk Ansiklopedisi*. <https://ata-turkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ittihat-ve-terakki-cemiyeti-firkasi/>
- Rehimov, R. (2023, 8 Kasım). Azerbaycan'ın Karabağ'daki zaferinin üzerinden üç yıl geçti. *AA (Anadolu Ajansı)*. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycanin-karabagdaki-zaferrinin-uzerinden-uc-yil-gecti/3047088>
- TDPV ve TADİV'den Kafkas İslam Ordusu ve Enver Paşa anma toplantısı. (2024, 13 Eylül). *En Son Haber*. <https://www.ensonhaber.com/yasam/tdpv-ve-tadivden-kafkas-islam-ordusu-ve-enver-pasa-anma-toplantisi>

BEYANLAR:

Etik Beyan: Yazar tarafından bu çalışmanın araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlandığı beyan edilmiştir. Çalışma, içeriği ve yöntemi itibarıyla etik kurul izni gerektirmemektedir.

Finansal Destek Beyanı: Yazarın beyanına göre; bu araştırmanın desteklenmesi için herhangi bir dış fon veya mali kaynak kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Yazar tarafından, bu çalışmayla ilgili olarak herhangi bir çıkar çatışması olmadığı beyan edilmiştir.

Telif Hakkı ve Lisans Beyanı: Makalenin telif hakkı yazara ait kalmak kaydıyla; çalışmanın ilk yayımlama hakkı Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi'ne verilmiştir. Bu çalışma, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı altında yayımlanmaktadır. Dergiye başvuru aşamasında yazar tarafından derginin Telif Hakkı ve Açık Erişim Politikasının kabul edildiği beyan edilmiştir.

DECLARATIONS:

Ethics Statement: The author declares that this work has been prepared in accordance with research and publication ethics. The study does not require ethics committee approval in terms of its content and methodology.

Financial Support Statement: According to the author's statement, no external funding or financial resources were used to support this research.

Conflict of Interest: The author has declared that there is no conflict of interest in relation to this work.

Copyright and Licence Statement: The copyright of the article remains with the author; the first publication rights of the work have been granted to the Journal of Nationalism Studies. This work is published under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) licence. During the submission process, the author declared their acceptance of the journal's Copyright and Open Access Policy.